

Makale Künyesi (Araştırma): Doğaner, A. (2023). Çukurova halk kültüründe sıtma hastalığı. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 927-944.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1350796>

ÇUKUROVA HALK KÜLTÜRÜNDE SITMA HASTALIĞI

Ali DOĞANER¹

ÖZET

Hastalıkların ortaya çıkması ve seyri; toplumların sosyoekonomik, kültürel yapıları üzerinde belirleyici etkilere sahiptir. Modern tıp alanındaki gelişmeler küresel boyut kazanarak hızlanıp artmakla birlikte halk kültüründe hastalıklara karşı yaklaşım, zaman içerisinde geleneksellik kazanmıştır. Laboratuvar ortamında tespiti yapılmadan ve tedavisi için kesin sonuca ulaşılmadan önce halk, hastalıklara maruz kalmaktadır. Tıp alanında çalışanlar yanında halk da kendi kültürüne, tecrübelerine göre hastalığı adlandırmakta, tarif etmekte ve geleneksel tedavi usulleriyle yenme mücadelesine girmektedir. Çeşitli hastalıklarda başvurduğu bitkisel tedavi yolları, dua etme, muska yazdırma, şifalı suların faydalanma, ziyaret yerleri ve ocaklara gitme gibi uygulamalar halkın kültüründe muhafaza ettiği hazır kalıplardır. Bunun yanında hastalığın tedavisi konusunda üretilen bireysel çözümler, sözlü kültür ortamında yayılarak toplumsal ölçekteki uygulamalara dönüşebilmektedir. Deneme yanılma yöntemiyle bunlar yaşatılmakta ya da faydasız olduğu sonucuna ulaşılarak terk edilmektedir. Tıp ilmindeki, ilaç sanayisindeki gelişmeler halkın tutumunda da olumlu değişikliklere neden olmaktadır. Hastalık, modern tıpla yok edilemediğinde geleneksel uygulamalar da eş zamanlı olarak sürdürülebilmektedir. Çukurova, tarih boyunca sıtma hastalığının görüldüğü bir bölge olmuştur. Yaz sıcakları, bitki örtüsü, su kaynakları, arazi yapısı gibi etmenlerle hastalık kolay ve hızlı bir şekilde yayılmıştır. Hayvancılığa bağlı konargöçer yaşamı sürdüren ve yaylacılık faaliyetleriyle yaz aylarında bölgeden uzaklaşan halk, sıtma hastalığına yakalanmaktan bir nebze de olsa kurtulmuştur. Bunun yanında tarımın gelişmesi, özellikle pamuk ve çeltik ekimleriyle yaz aylarında işçi sayısına paralel olarak sıtma hastalığı da artış göstermiştir. Bölgede sivrisineklere sebep olan bataklık ve sazlık alanları kurutmak için okaliptuslar dikilmiş, bu ağaçların dikili olduğu alanlara sıtmalık adı verilmiştir. İslah edilen bu yerler, zamanla tarım ve yerleşim alanı hâline gelmiştir. Günümüzde sıtma hastalığı kalmasa da bu hastalığa neden olan sivrisinekler yaz aylarında ortaya çıkmaya ve rahatsızlık vermeye devam etmektedir. Sıtma hastalığı olgusu hafızalarda; halk şiiri, efsane, halk hikâyesi, ağıt, fıkra, atasözü gibi halk edebiyatı ürünlerinde konu edilmekte ve böylece gelecek nesillere aktarılarak yaşamaya devam etmektedir. Makalede sıtma hastalığı, halk kültürü bakımından ele alınmış; literatür taraması ve alan araştırması yöntemleriyle Çukurova bölgesinden elde edilen veriler tasnif edilip değerlendirilmiştir. Böylece sıtma örneğinden hareketle halkın hastalıklara karşı yaklaşım ve tutumu anlaşılmasına çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Çukurova, sıtma, sivrisinek, halk hekimliği, halk inanışları.

¹ Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doç. Dr. adoganer80@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-4600-8350>

GİRİŞ

Sıtma, Türkçe Sözlük'te; "Anofel türü sivrisineğin sokmasıyla insandan insana bulaşan, titreme, ateş ve ter nöbetleriyle kendini gösteren bir hastalık, ısıtma, malarya" (URL-1) olarak açıklanmıştır. Malarya, İtalyanca mal (fena) ve aria (hava) kelimelerinden oluşmuştur. Eskiden bataklık yerlerin havasının zehirli olduğuna inanılmış ve bu havanın solunmasından sıtmanın meydana geldiği düşünülerek bu ismi almıştır. Malaryanın ateşli bir hastalık olmasından dolayı Türkçedeki "ısıtmak" kelimesinden yola çıkılarak "sıtma" denmiştir (Ünalın, 1946, s. 1).

Dünya genelinde sıtma paraziti, 1880 yılında bir hastanın kanının tetkiki sırasında keşfedilmiştir (Ünalın, 1946, s. 95). Dünyanın hemen her yerinde görülen sıtmanın insanlık tarihi üzerinde derin etkileri olmuştur. Nikiforuk'a göre tarihin başlangıcından II. Dünya Savaşı'na kadar ölenlerin yarısı sıtmanın kurbanı olmuştur. Sıtma; bütün savaşları, kıtlıkları ve diğer salgınları geçmiştir (2020, s. 34). Bu öneminden dolayı 25 Nisan günü, 2007 yılında Dünya Sağlık Asamblesinde üye devletler tarafından "Dünya Sıtma Günü" olarak belirlenmiştir (URL-2).

Türkiye, coğrafi olarak subtropik bölgede yer aldığı için sıtma salgınları yönünden orta derecede bir bölge olarak tanımlanmaktadır. Türkiye'nin güney ve güneydoğu kesimleri, sıtma salgınlarının en yoğun görüldüğü yerlerdir (Unat vd, 1965, s. 24-26'dan aktaran Aydın, 1994, s. 22). Sıtmaya Türkiye'nin hemen her yerinde rastlanmakla birlikte iklim ve coğrafi özelliğinden dolayı Çukurova'da daha belirgin bir şekilde görülmüştür. Çukurova'da Seyhan ve Ceyhan nehri delta ve kıyılarında, ovalık alanda sıtma yaygındır.

Sıtma demek bataklık demektir. Bataklıklar ve durgun su birikintileri sivrisineklerin çoğalmasına neden olmaktadır (Ünalın, 1946, s. 117). Sarıköse'nin (2021, s. 45, 198, 330, 342) tespitlerine göre Çukurova bölgesinde sıtma, 19. yüzyıl boyunca etkili olmuştur. Bataklıkların yoğun olduğu kıyı kesimlerine bu sebeple fazla yerleşim olmamıştır. Çukurova'da, sel ve taşkınların engellenmesi yönünde yapılan çalışmalarla halk sağlığına zarar veren, sivrisineklerin kaynağı olarak görülen bataklık alanlar her geçen yıl azalmıştır. Bataklıkların kurutulmasıyla sıtmanın etkisi kırılmaya başlanmış, yeni tarım alanları oluşmuş ve bölgeye gelen muhacirler buralara iskân edilmiştir. Bununla birlikte, 1950'li yıllara kadar sıtma, bölgedeki varlığını devam ettirmiştir.

Bataklıkların kurutulması, bölge insanına tarıma elverişli yeni araziler kazandırmıştır. Kadirli'deki Savrun suyunun yol açtığı, 50-60 bin dönümlük araziye kaplayan Akçasaz bataklığı, 1930 ve 40'lı yıllarda şahıslar ve kısmen de Yeşilyurt Kooperatifi vasıtası ile tarıma açılmıştır (Yurtsever, 2016, s. 447, 448).

Aydın'ın (1994, s. 52) çeşitli kaynaklardan aktardığı bilgilere göre, 1960'a kadar küçük sulak ve bataklık alanların kurutulması için 15-65 (daha sonra 18-60) yaş grubundaki vatandaşa yılda beş gün çalışma yükümlülüğü getirilmiştir. "Küçük Say" adı verilen bu çalışma yükümlülüğünü yerine getirmeyen kişiler para ödemişlerdir.

1890'lı yılların yaz aylarında Çukurova bölgesindeki yerleşim yerlerini ziyaret eden Dr. Şerafeddin Mağmumi (2001, s. 186-192), 1860'larda bugünkü Ceyhan'a yerleştirilen Nogay göçmenlerinin 14 bin hane olarak bölgeye geldiklerini, bunlardan ancak 500 hane kaldıklarını duymuştur. Payas halkının su gereksinimini buradaki ırmaktan sağladığını,

suyunun ağır ve “sıtma şerbeti” diye namlı olduğunu ifade etmiştir. Burada görüştüğü kişiler, sulfato² şişelerini yanlarından ayırmamaktadır. Kendisi de aldığı önlemlere rağmen birkaç gün kaldığı Payas'ta sıtma kapıldığını ve İstanbul'a döndükten sonra bu hastalığı aylarca çektiğini aktarmıştır. Osmaniye kasabasında havanın rutubetli sıcak olduğu, 400 haneden sadece 5-10 hane kalıp diğerlerinin yaylaya çıktığı, sulak ve sazlık ortasında kurulmuş olan Osmaniye'de sinek çokluğundan mendil sallamadan durulamayacağı, çocukların da sıtmadan dolayı karınlarının şiştiği bilgisini paylaşmaktadır. Burada karşılaştığı sıtmaya yakalanan kişiler sapsarı kesilmiş ve sıtma nöbeti içinde titremektedir.

Bölgeye yerleştirilen Nogaylar dışında Ahıskalılar da sıtmadan oldukça etkilenmişlerdir. Arı'nın (2021: 80) Ahıska Türkü Baytar Vehbi Efendi'den aktardığı bilgiye göre, 1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra Kafkasya'dan gelip Osmaniye'ye yerleşen Ahıskalılar, iklim farkı ve sıtmadan dolayı oldukça zayıf vermeleri üzerine hükümete başvurup dağda bir yerleşim alanı talep etmişlerdir. Uzun tetkiklerden sonra, bugünkü Küllü köyü ve civarını uygun bulup yerleşmişlerdir.

1925 yıllarında Çukurova'da nüfusun %78'i sıtmalıdır (Akbaba, 1978, s. 3). Adana'da 1925 yılı için merkezde %51.8, Adana köylerinde %92.3 oranında sıtmalı vardır (Tok, 1929, s. 1288'den aktaran Tuğluoğlu, 2008, s. 355).

Sıtma, konargöçer aşiretlerin Çukurova'ya yerleşmelerini engellemiştir. 1940'lı yıllarda dedesinin neden yerleşik hayata geçmek istemediği konusunda Velieçoğlu şunları yazmıştır: “O zamanlar herkes sivrisinekten kaçır, kendini yaylaya atmak istemiş. Sivrisinek bizi yer, sıtmaya tutuluruz, ölürüz, diye düşünmüşler. O yüzden yerleşmeyi, tarla, otlak sahibi olma fırsatını geri çevirmiş” (Velieçoğlu, 2017, s. 79).

Çukurova'da sulama kanallarının genişletilmiş olması birçok sivrisinek üreme yerlerinin doğmasına yol açmıştır (Yücel, 1982, s. 50). Bölgede tarımı geliştirmek için yapılan sulama kanallarının kırılması ya da taşması su birikintilerine neden olmuştur. Akarsu yataklarının ıslah edilmesi bataklık ve sazlık alanların oluşmasını engellemiştir.

Çukurova'da 1970'lere kadar sıtma hastalığı, geçmişe göre azalarak da olsa varlığını korumuştur. Adana ili ve ilçelerinde 1970-1975 yılları arasında %1'in altında olan sıtma vakası prevalansı, 1975 yılından itibaren artış göstermeye başlamış (%2.48) ve 1977 yılında en yüksek orana (%52, 69) çıkmıştır (Akbaba, 1978, s. 50).

Konargöçer yaşam biçimi, yaylak kışlak hayatı sıtmanın yayılmasını azaltmıştır. Yaz aylarında aşiretler Çukurova'da kalmayıp yaylalara çıkmışlardır. 1865 yılında Fırka-i İslâhiye harekâtıyla bölge halkının yerleşik hayata zorlanması sonucunda yazın yaylaya gidemeyenler zor durumda kalmışlardır. Yerleşik hayata geçildikten, hayvancılık bırakılıp tarım yapılmaya başlandıktan sonra çiftçilikle uğraşan erkekler köyde kalmaya başlamışlardır. Ailenin diğer üyeleri, çocuklar ve yaşlılar yaylada kalırken erkekler de fırsat buldukça yaylaya gitmişlerdir. Konargöçerlikle yerleşiklik arasında kalan

² Kinine halk arasında sulfata, sulfato da denebilmektedir. Türkçe Sözlük'te sulfata: “Kinin sülfatı ve genel olarak kinin tuzu” (URL-1) olarak açıklanmıştır.

Türkmenlerin durumunu, “Dağa çıksam ayısı var kurdu var, düze insem sıtması var derdi var.” cümlesi (Başgöz, 2003, s. 24) ortaya koymaktadır.

Yerleşim yerlerinin yükselti durumu sıtmanın görülüp görülmemesinde önemli rol oynar. Yaylalar ve yüksek yerlerde sıtma az görülür. 1200 metreye kadar yüksek olan yerlerde sıtma yaygın olarak görülürken daha yüksek yerlerde sıtma azdır. Yüksek yerlere sıtma mikrobunu taşıyan hastalıklı kişiler salgına neden olabilmektedir. Buna karşın sıtma; vadiler, deltalar, bataklık arazi ve etrafı dağlarla çevrilmiş çukur yerlerde fazla görülür (Ünalın, 1946, s. 109). Sıtmanın yaygın görüldüğü alanlar, “sıtmalı yer” olarak adlandırılmıştır. Yalman’ın tespitlerine göre, Alata ve Lemas çaylarının denize döküldüğü yerler çok bataklık olduğu için, aşiret bu sıtmalı yerleri hiç sevmez (2000, s. 178).

Sıtma, mevsimle ilgili bir hastalıktır. İlkbaharda harekete geçer, yazın fazladır, sonbaharda azalır, kışın sakin kalır (Ünalın, 1946, s. 104). Adana ilindeki sıtma vakaları, mayıs ayından itibaren artmaya başlamakta, temmuz ayında en yüksek seviyeye çıkmakta ve kasım ayından itibaren azalmaktadır (Akbaba, 1978, s. 64).

1. SITMA HASTALIĞININ YAYILMA NEDENLERİ

1918 yılında yayımlanan Türkmen Aşiretleri adlı eserde Adana’nın havasının kısmen sıtmalı olduğu, köyler kurulmadan havanın tasfiye edilmesi gerektiği, iskânla birlikte bunun yapılmasının doğru olmadığı ve sıtma mikroplarının durgun sulardan ve bataklıklardan kaynaklandığı ifade edilmiştir (Fraylıç ve Ravlıç, 2008, s. 438). Fraylıç ve Ravlıç, sıtmanın yayılmasında taşıyıcı olarak sivrisinekler yerine havanın etkili olduğunu düşünmüşlerdir.

Sıtma, anofel denilen sivrisineklerin ısırmasıyla insana geçen sıtma parazitlerinin meydana getirdiği bir hastalıktır. Anofellerden yalnız dişi olanlar sıtmayı nakleder (Ünalın, 1946, s. 2, 4). Türkiye’de 51 sivrisinek türü vardır ve bunlardan 10-15 kadarı anofeldir. Ayrıca, Türkiye’deki sivrisinekler kış uykusuna yatan türdendir (Akdur, 2004, s. 122, 123). Bölge halkı, anofel kelimesini kullanmakta ve bu tür sinekleri diğer sivrisinek türlerinden ayırabilmektedir. Anofel, daha büyüktür ve ısırıldığı yerde daha geniş kabarıklık oluşturmaktadır.

Anofel, önce çocuklara hastalığı bulaştırır, bir yerde görülen sıtma vakası çocuklarda başlar (Ünalın, 1946, s. 20). Âşık Halil Karabulut, 1945 yılında yazdığı Sivrisinek Destanı’nda bu gerçeği şu dizelerle anlatır:

“Anafollar sıtma taşır,
Bütün millete bulaşır,
Sıtmalılar inileşir,
Dayanmaz, ölür bebekler” (Sakaoğlu, 2002, s. 439).

Durgun sular ve bataklıklar sivrisineklerin çoğalmasına imkân oluşturmaktadır. Zamanla metaforik anlam kazanan, “Sivrisineklerden kurtulmak için bataklıkları kurutmak gerekir.” özdeyişinde bu durum ifade edilmiştir. Osmaniye’de sanat

çalışmalarını sürdüren Ozan Duranoğlu (Mahmut Eynallı), Hadi Be!³ adlı şiirinde yer verdiği;

“Uzaktan bakanlar görmese bile,
Bu çağda insanlar edilmez köle,
Sivrisinek bitmez öldürme ile,

Memleketi sarmış sıtma, hadi be!” dördlüğünde, bu özdeyişe göndermede bulunarak yaşadığı dönemin eleştirisini yapmıştır.

1928 yılında Osmaniye kazası içindeki su arkları, kenarlarına taş duvarlar örülerek düzenlenmiştir. Dağıstan köyü ve Toprakkale istasyonu civarında bataklık oluşmasına sebep olan kaynak kurutulmuştur (Tekir, 2017, s. 413, 414).

Pirinç ekilen yerlerde sıtma hastalığı yaygındır (Ünalın, 1946, s. 110). Kadırlı’de 1927’de çeltikçilik başlar (Can, 2018, s. 294). Pirinç, bol su içinde yetişen ve yaz aylarında ekilen bir bitki olduğundan pirinç ekim sahalarında sivrisinekler çoğalmış ve buna bağlı olarak da sıtma hastalığı artmıştır. Davutluoğlu’nun (2011, s. 516) verdiği bilgiye göre; çeltik temmuz ayının ilk haftasında “diz beraberı” olur. O tarihten sonra üvez⁴ daha da çoğalır.

Pirinç ekiminin insanlar üzerindeki olumsuz etkileri, Çukurova bölgesi âşıklarınca dile getirilmiştir. Ali Dilci’nin “Sivrisinek Destanı” (Kemal, 2007, s. 143, 144) adlı şiirinde çeltik ekiminin ölümle sonuçlanan hastalıklara yol açtığından ve sadece zenginlerin cibinlik⁵ alabildiklerinden bahsedilmiştir.

Kadırlılı Âşık Halil Karabulut Nisan 1943’te yazdığı “Hükümet Yok mu” adlı şiirinin ikinci dördlüğünde;

“Sıtma tuttu evlât ıyalimizi
Çeltikçiler aldı vebalimizi
Acaba perişan şu halimizi

Ahrette mi sorduracak hükümet?” demektedir. 1944’te yazdığı “Çeltik” başlıklı şiirinde ise, “Bu çeltiktir hep sıtmanın sebebi/ Gizli değil bu herkesçe bilinen” (Can, 2018, s. 296) dizelerine yer verir.

Çukurova’ya yoğun işçi hareketleri, birçok işçinin açık havada yatıp kalkmaları sivrisineklerle temaslarını kolaylaştırmıştır (Yücel, 1982, s. 50). Yaz aylarında bölgeye gelen tarım işçilerinin kaldığı çadırların sulama kanalları yakınına kurulması, tuvalet ve su gereksinimlerinin düzenli sağlanamaması, altyapı yetersizliği bu olumsuz durumu daha da artırmıştır.

İlhan Başgöz (2017, s. 33), Sivas’ın Gemerek ilçesine bağlı köylerden Adana’ya çalışmaya gidenlerin sıtma hastalığına yakalanmasından ve sıtmanın işçiler üzerindeki olumsuz etkilerinden şu cümlelerle bahsetmektedir:

³ Şiir, 31 Ağustos 2023 tarihinde şairin sosyal medya hesabında paylaşılmıştır.

⁴ Üvez: “Sivrisineğe benzer bir böcek.” (URL-1).

⁵ Cibinlik: “Sivrisinekten ve başka böceklerden korunmak için yatağın üstüne ve yanlarına gerilen çadır biçiminde tül.” (URL-1).

“Köylümüzün canını yakan felaketlerden biri de sıtma salgınıydı. Sıtma Adana yolculuğuyla bağlantılıydı. Tahıl kıtlığının ve işsizliğin tek çaresi Adana’ya gidip çalışmak, para kazanmaktı. Adana’da pamuk yetiştirilirdi ve bu işin işçiye ihtiyacı vardı. Adana’ya giden mutlaka sıtmaya yakalanarak dönerdi. Sıtma korkunç bir baş belasıydı. Köylü Adana’ya ırgat giderken, göğsünü güney rüzgârına açar ‘Es, babayığidin bağrına es’ dermiş. Dönerken bir iğne bir iplik kalan ırgat yel esince ‘Beni mi buldun üşütecek?’ diye sızlanırmış. Sıtma diyeymiş ki ‘Ben bir tuttuğum adamı yedi sene sonra ensesinin inceliğinden tanırım.’ Cumhuriyet’in pek bilinmeyen başarılarından biri sıtmanın kökünün kurutulmasıdır. Batakıklar ve pis su birikintileri ilaçlanıp da sivrisineğin kökü kurutulunca, sıtmanın da kökü kurudu.”

2. SITMA HASTALIĞININ ETKİ VE BELİRTİLERİ

Ebeler ve sıtma savaş memurlarının (sıtmacılar) lam adı verilen camlara aldıkları kan örneklerinin laboratuvar ortamında incelenmesiyle kişinin sıtma olup olmadığı teşhisi konur. Akdur (2004, s. 5), sıtma hastalığının seyri ve etkileri konusunda şu bilgileri verir:

“Sıtmanın her klinik kursu insanları en az 12 gün üretimden alıkoyar. Akut döneminde (birinci klinik kursta) tedavi edilmez ise kolayca kronikleşir ve sürekli yineleyen bir hastalık haline gelir. İnsanlarda oluşturduğu anemi, halsizlik ve bitkinlik nedeniyle gerek fizik gerekse ussal üretim gücünü çok düşürür.”

Sıtmaya yakalanan kimse, önce yorgunluk hisseder, sonra bacakları ve kolları ağrır, kemikleri sızlar, iştahı azalır. Dalak, şişerek büyür ve dalak bölgesinde ağrı duyar. Bazı sıtmalılarda dudak uçuklaması görülür. Bu uçuk bazen iki dudağı, burnu, kulakları ve yüzün bir kısmını kaplayacak kadar geniş olur. Sıtma mikrobu taşıyanlarda bulantı ve kusmalar görülür. Ayrıca terleri, kendine has bir kokuya sahiptir ve çok pis kokar (Ünalın, 1946, s. 11, 13).

Sıtma hastalığı tedavi edilse bile iki seneye kadar etkisini tekrar gösterme ihtimali vardır (Ünalın, 1946, s. 75). Sıtma hastalığının uzun süren etkileri atasözleriyle de ifade edilmiştir. “İsıtma, ben tuttuğumu kırk yıl sonra tanırım, demiş.” atasözü, “Sıtma hastalığına yakalanmış olan bir kimse, iyileşse bile, sarı soluk benizli olur. Zayıf bir anında tekrar sıtmaya yakalanma riski çok fazladır.” (Albayrak, 2009, s. 539) şeklinde açıklanmıştır.

“Sıtma ateşi 40 dereceye kadar çıkabildiği için, spermleri pişirerek erkeklerin dölleme yeteneğini yok eder.” (Nikiforuk, 2020, s. 35). Sıtma, kadınların gebe kalmalarını zorlaştırır, hamilelerde düşüklere ve erken doğumlara neden olur. Sıtmadan dolayı vakitsiz doğan çocukların çoğu ölü doğar, diri doğanları yaşatmak çok zordur. Vaktinde doğan çocuklar cılız ve zayıf olur (Ünalın, 1946, s. 6, 22). Ayrıca plasental yolla fetüse geçerek, bebeğin sıtmalı doğmasına da neden olur. Sıtma tedavisinde kullanılan ilaçların önemli bir kısmı gebelerde kullanılamaz (Akdur, 2004, s. 24). Âşık Halil Karabulut, 1945 yılında yazdığı Sivrisinek Destanı’nda sıtmanın gebe kalmayı ve sağlıklı doğumu zorlaştırdığından bahseder:

“Nüfusa çoktur zararı,
Döllenmez sıtmalı karı,
En azından yarı yarı,
Doğum işini köstekler.” (Sakaoğlu, 2002, s. 439).

Çocuklarda daha çabuk görülen sıtma, süt çocuklarında yaz ishallerine ve ölümlere yol açar. Çocuklarda kemiklerde çarpıklık, ciltte lekeler, saçlarda sertleşme, boy kısalığı, dişlerin düzgün çıkmaması, zekâ geriliği gibi sonuçlara neden olur. Yetişkinlerde kansızlık, ciltte esmerlik, kafa ve yüz kemiklerinin anormal gelişmesinden ileri gelen bir çirkinlik, kısa boyluluk yapar (Ünalın, 1946, s. 6, 13).

Sıtma, insanların ses tonu üzerinde de etkili olmaktadır. Türkçe Sözlük'te "sıtmağörmemiş" kelimesi, "Gür ve kalın (ses)" (URL-1) anlamına gelmektedir. 1918 yılında yayımlanan Türkmen Aşiretleri adlı eserde yer alan kızlara ait şarkılarda şöyle bir dörtlüğe rastlanır:

"Ak baba kara baba
Ötme böyle bana
Sesime sıtma düştü
Cevap veremem sana" (Fraylıç ve Ravlıg, 2008, s. 259).

Âşık Halil Karabulut, 1945 yılında yazdığı Sivrisinek Destanı'nda sıtmalı kişilerin dış görünüşlerinden belli olduğunu ifade eder:

"Sıtmalı belli görünce,
Sarılar solar ilk önce,
Sıtmalılar boynu ince,
Hem de karnı gödelekler." (Sakaoğlu, 2002, s. 439).

Köylüler sıtma hastalığı seyrini şu şekilde tanımlarlar: "Önce buza düştüm, biraz geçti ateşe düştüm ve daldım, sonra suya düştüm, daha sonra da terim soğudu açıldım." (Ünalın, 1946, s. 23). Davutluoğlu, Çukurova halk kültürüyle ilgili zengin bilgiler içeren eserinin "Aşiretin Yayla Göçleri" bölümünde sıtmanın kişiler üzerindeki ve topluma dönük sosyoekonomik etkileri konusunda şu bilgileri verir:

"Bizim aşiretin göçleri, başlı başına bir âlemdir, perişanlıktır. Çiftçiliğin yarısından fazlası yaylada olur bizde. Koca Çukurova'da çiftçilik hiç denecek kadar az olur. Çünkü Çukurova'nın yazına, sıcağına, her türlü sineğine, yılanına, akrebine dayanılmaz. Sivrisineğinin yani üvezin her biri, çekirge gibi olur. Soktu mu hortumunu kanın içine, damarın içine, sıtmanın tohumunu doldurakor. Üç güne kalmaz sıtma nöbetleri başlar. Tatlı tatlı bir gerinme ki deme gitsin. Sıcaklık yavaş yavaş başlar. Bu gerinme belki yarım saat sürer. Ondan sonra 'dana kazığı çeker...' Şimdi bir zomburtu, bir titreme, bir üşüme ki kışın ayazı. Yatar sıtmalı. Örterler üstünü, yorgan yorgan üstüne. Daha daha kilim, perde ne varsa örterler yorganın üstüne. Daha da bastırırlar üstünü. Bu üşüme de hemen hemen yarım saat kadar sürer. Ondan sonra bir ateş, bir alev çöker bedene. Yanar Allah'ım yanar. Her şeyini üstünden atar hasta. Gömlek mintan bırakmaz sırtında. Çıplak olmak ister. Şimdi bir ter boşanır. Vücuttan dereler, ırmaklar çağıl çağıl akar. Yatak yorgan sırlıklam su olur. Ter boşandıktan sonra, hasta yavaş yavaş serinler. Aslında bu yangın çıktığında hasta sayıklamaya başlar. Dereden tepeden apık sapık konuşmalar yapar. Buna sayıklama denir. Sıtmanın başlaması ile bitmesi iki saat kadar devam eder. Boşanan ter kuruyunca, hasta dipdiri ayağa kalkar. Sanki hiçbir şey olmamıştır. Kadın ise ev işlerine, erkekse kendi işlerine, çocuksa oyununa gene önceki gibi devam eder. Derken hastanın karnı bir şişer bir şişer ki karnı burnuna gelir. Dalak alabildiğine irileşmiştir. Uzun zaman sıtma tutan adam, önünü göremez olur. Vahvahlı köyünden sıtmalı bir adam, bindiği beygirini derede sularken, karşıdaki adama bağıryormuş: 'Oooo emmoğlu, baksana benim beygir su içiyor mu?' Bu olayı dilden dile herkes bilirdi." (Davutluoğlu, 2011, s. 466, 467).

Günümüz Çukurova'sında sıtma hastalığı yaygınlığını yitirmiş olsa da “ateş ve ter nöbetleriyle titremeye başlamak.” anlamına gelen “sıtma tutmak” (URL-1) deyimini kullanılmaya devam etmektedir. Gerçek anlamından uzaklaşıp mecaz olarak “çok üşümek, rahatsız olmak, hoşlanmamak, eli ayağı titremek” anlamlarıyla kullanılmaktadır.

Sıtmanın belirtilerinden olan titreme nöbeti geçirmek, benzetme unsuru olarak da kullanılmaktadır. Korku, heyecan, panik durumunda kişi, “Sıtma tutmuş gibi titrer.” Âşık Osman, “Sabahtan uğradım ben Belkıran'a/ Sıtma verir mah yüzünü görene” (Kemal, 2007, s. 116) dizelerinde sevgilinin karşısında heyecanlanıp titremek, kendini kaybetmek gibi durumları sıtma hastalığının belirtilerine benzeterek dile getirir.

Sıtma, tedavi edilemediğinde ölümlü sonuçlanabilmektedir. Bu nedenle, Çukurova bölgesi halk edebiyatı ürünlerinde sıtmanın ölümlü ilişkilendirildiği görülmektedir. “Ölümü gören, sıtmaya razı olur.” (Albayrak, 2009, s. 749) ifadesi, sıtma ile ilgili yaygın kullanılan atasözlerimizden biridir. Bu atasözünün çeşitlemesi olan, “Ölümü gösterip sıtmaya razı etmek” söyleyişi de bölgede yaygın bir kullanıma sahiptir.

Sıtma nedeniyle ölenler için ağıtlar yakılmıştır. Nenni de Oy adlı ağıtta, yaylaya gitmeyen ailenin iki çocuğu da sıtma hastalığına yakalanıp ölür. Âşık Hüseyin'in yaktığı bu ağıtta, “Alır yaylaya giderim vay yavrum,/Sehilde komaz sinekler” (Erkoçak, 1998, s. 89, 90) dizelerine rastlanır.

Çukurova'da sıtma ile ilgili beddualar da oluşmuştur. “Sıtmalar tutasıca” (Davutluoğlu, 2011, s. 356) yörede söylenen beddualardan birisidir. Karacaoğlan bir şiirinde ak geline, “Yaz olanda ısıtmalar tutasın,” (Cumbur, 2001, s. 370) diye beddua eder. Karacaoğlan'ın bu bedduasında, “yazın yaylaya göçeme, Çukurova'da kal da sıtma hastalığına yakalan” mesajı örtük olarak ifade edilmiştir. Benzer şekilde, Öksüz Ali Halk Hikâyesi'nde Öksüz Ali, ak geline “(Ah) günde yedi kene (kere) sıtmalar tutsun” (İşlek, 2009, s. 145) bedduasını söyler.

3. SITMA HASTALIĞINI ÖNLEME ÇALIŞMALARI

3.1. Sıtma Hastalığıyla Mücadele Eden Resmî Kurumlar

Yurdumuzda sıtmaya tarih boyunca rastlanmış ve ancak Cumhuriyet döneminde ortaya çıkan mücadele vasıtalarıyla köklü bir savaş başlatılabildiği (Yücel, 1982, s. 45). 1924 yılı sonunda Sağlık Bakanlığı tarafından Sıtma Savaş Kurulu oluşturulmuştur (Ünal, 1946, s. 8).

Türkiye'de 1923-1924 yıllarında görülen büyük bir sıtma salgını, çok sayıda ölüme yol açmıştır. I. Dünya Savaşı, İstiklâl Savaşı dolayısıyla memleketteki hareketler, yorgunluk, gıdasızlık ve yabancı unsurların gelmesi bu büyük salgını meydana getirmiştir. Bunun üzerine 1925 yılında yurdumuzda Sıtma Mücadele Teşkilâtı kurulmuştur (Ünal, 1946, s. 104). Adana Sıtma Savaş birimi 1925 yılının Mayıs ayında faaliyetlerine başlamıştır (Tok, 1929'dan aktaran Aydın, 1994, s. 30).

Ahmet Akbaş'ın (1874-1948) anılarından öğrendiğimize göre, Millî Mücadele yıllarında Osmanlı'da jandarma tabyası yanında “sıtma mücadele” bulunmaktadır (Akbaş, 2012, s. 61). 1946 yılı itibarıyla Türkiye'de 28 Sıtma Savaş Bölgesi ve sağlık müdürlüklerine bağlı 11 sıtma savaş müstakil şubesi vardır (Ünal, 1946, s. 9).

869 Sayılı Kanun’la, 1928 yılından itibaren tıp fakültesinden çıkacak doktorlara sıtma stajı vermek üzere Adana’da bir sıtma enstitüsü kurulmuştur (Çakmak, 2017, s. 440). Aydın’ın aktardığı bilgilere göre, Adana Sıtma Enstitüsü’nün 1928 yılında çalışmalarına başlamasından sonra burada hekimlere her yıl düzenli olarak sıtma eğitim kursları açılmıştır. 1928’den 1947 yılına kadar bu kurslara katılan hekimlerin sayısı 933’tür. Ayrıca enstitünün 20 yataklı bir hastanesi de vardır. Burada yatan hastalar bir yandan tedavi edilirken diğer yandan da yeni sıtma ilaçları denenmiştir (2017, s. 174, 175, 187). Yurdumuzda malarolojinin en iyi öğretildiği ve öğrenildiği çok önemli bir merkez hâline gelmiştir (Yücel, 1982, s. 47). Adana Sıtma Enstitüsü, Sağlık Bakanlığı’nca kapatılmıştır (Akdur, 2004, s. 10).

2005 yılı itibarıyla Sağlık Bakanlığı Kuruluşları arasında Sıtma Enstitüsü (2 adet), Sıtma Kontrol Laboratuvarı (6 adet), Sıtma Laboratuvarı (80 adet) bulunmaktadır. Osmaniye’de ise 1 adet B Tipi Sıtma Savaş Dispanseri bulunmaktadır (Koç, 2008, s. 134, 138).

Âşık Deli Hâzım “Sivrisinek” adlı şiirinde sivrisineklerden şikâyetini belediye başkanına bildirir ve ondan çözüm üretmesini, sıtma savaş kurumunu harekete geçirmesini bekler:

“Hâzım der ki; arzuhalim ihbardır,
Reis Bey böyle yaşamak zordur,
İlimizde de sıtma savaşı vardır,
Bu teşkilat ne günlere duruyor” (Özçelik, 2004, s. 189).

3.2. Sivrisineklere Karşı Mücadele

Çukurova’daki belediyeler ve site yönetimleri tarafından, yaz aylarında sivrisinekleri yok etmek için ilaçlama yapılmaktadır. İlaç dışında, mazot (motorin) da sıkılmaktadır. Yücel’e (1982, s. 50) göre Çukurova’da, tarım alanlarında böcekçiryanların düzensiz ve gelişigüzel bir şekilde kullanılması anofellerin direnç kazanmasına da sebep olmuştur.

Anofelleri yok etmede etkili olan DDT adlı kimyasal madde 1939’da II. Dünya Savaşı’nda kullanılmaya başlanmıştır (Ünal, 1946, s. 156). Ülkemizde DDT ilk kez 1946 yılında denenmiş, 1947 yılından itibaren Sağlık Bakanlığı kontrolünde sistemli bir şekilde yaygınlık kazanmıştır (Aydın, 1994, s. 58). DDT, Çukurova bölgesindeki tarımsal faaliyetlerde kullanılan başlıca ilaçlardandır.

Sivrisineklerin ısırmasını önlemek için özellikle açık olan el ve ayaklara sıvı ilaçlar sürülür (Ünal, 1946, s. 158). Bu tür ilaçlar, bakkallarda ve eczanelerde satılırdı.

Ev içerisine sinek girmesini engellemek için kokulu tabletler kullanılır. Bu tabletler için elektrikli aparatlar satın alınmaktadır. Tabletten etkisi geçtiğinde yenisi takılır. Bunun yanında, akşam vakti zorunlu olmadıkça ışık yakılmaz, karanlıkta durulur.

Çukurova’da yaz gelmeden pencere ve kapılar tellenir. Çürüyen, yırtılan teller yenilenir. Böylece sivrisinek dışında, yılan ve haşerelerin girmesi de önlenmiş olur. Takılan bu tellere “sineklik” denmektedir. Ünal’ın tespitlerine göre, “Kapılar tellenirken daima çift kanatlı olmalı ve dışarı doğru açılmalıdır, çünkü içeri açılırsa telin üzerine konmuş olan sivrisinekler içeriye girerler.” (1946, s. 163).

Yaz aylarında yaylaya göçemeyenler evin dışına ya da dama çardak yaparlar. Evin içi uyumak için aşırı sıcaktır, sivrisineklerle doludur. Çardak, cibinlikle çevrili bir oda hâline getirilir ve burada yatılır. Cibinlikler ikinci vakti gün dönmeden kurulur ve akşam yemekleri, içinde yenirdi (KK-1). Tüm bu tedbirlere rağmen cibinlik içine sinek girdiği olurdu.

Anofeller rüzgârı sevmez, bu sebepten sıtmalı yerlerde oturulurken vantilatör kullanmak faydalıdır (Ünalın, 1946, s. 160). Çukurova bölgesinde tavan, ayaklı, masa vantilatörleri hemen her evde kullanılmaktadır.

Tuvaletlerde sifon olmadığından evin içi sinek ve haşerattan korunamamıştır. Tedbir olarak ev sakinlerinden mutfak giderleri için foseptik çukuru eşmeleri, açığa su bırakmalarını istenir. Şehirlerde kanalizasyon alt yapısı oluşturulmasıyla birlikte su birikintisi kalmadığı için sivrisinek azalmıştır.

Sağlık Bakanlığı'nda sıtma savaş birimi oluşturulur. Buradaki görevliler, hastalığı önlemek için motosikletlerle köylere giderek su birikintilerine, tuvalet çukurlarına zehir sıkırlar. Halk arasında bu görevlilere "sıtmacı" denmektedir. Küçük, (2010, s. 82) 1946 yılının Karatepe'sini, "Köylü bugüne kadar tahsildar, jandarma/ Ve sıtmacıdan başka kimse görmemiş" cümleleriyle anlatır.

Evin duvarlarına konan ya da uçtuğu görülen sivrisinekler elle vurularak öldürülür. Kan emmişse "Birini yemiş." denir. Sivrisinek ve kan lekelerini temizlemek için duvarlar zaman zaman badalanır.

Anofeller genellikle gece saat 22'den sabah 4'e kadar uçar, bu sebepten gece yarısından sonra gezen sivrisinekler sıtma aşılarda (Ünalın, 1946, s. 136). Sivrisinekler, hastalık bulaştırmanın yanında uyku kalitesini de düşürmektedir. Uyuyan kişinin kulağının yanından geçer, yüzüne konmaya çalışır. Başkasına konuştuğunda "dur, kıpırdama" denir, sinek öldürülmeye çalışılır. Açıkta olan yüz, kol ve bacaklar sinek ısırmasından kızarır, kabarır. Kabaran yerler kaşındığından yara olur ve kanar. Bebeklerin, çocukların her yeri sinek ısırığından kızarır.

Bataklık, sazlık alanları yok etmek ve sivrisinekleri yerleşim yerlerinden uzaklaştırmak için çeşitli bitkilerden faydalanılmıştır. Okalıptus ağaçları bataklık bir alana dikilirse bataklık kurur ve ağacın yapraklarının yaydığı kokudan dolayı sivrisinekler gelmez. Bu sebepten dişi sivrisinekler yumurtalarını bırakamazlar. Ancak bu ağaçlar evlerin çevresine dikildiğinde çok su çektiğinden bahçedeki bütün bitkileri kurutur. Bir okalıptus ağacı günde en az 300 litre su emer, ağaçlar büyüdükçe bu miktar daha da artar. Tarsus'ta bu amaçla okalıptus ormanı oluşturulmuş ve büyük bir bataklık kurutulmuştur (Ünalın, 1946, s. 161, 162, 200). Halk arasında "garipdos" olarak telaffuz edilebilen okalıptus ağacına sıtma ağacı da denmektedir. Okalıptus ağaçlarının olduğu yerlere de "sıtmalık" adı verilmektedir (KK-4).

Sivrisinekleri uzaklaştırmak için çam ağaçlarından da faydalanılmıştır. Çam kokusunu, özellikle de yerli karaçam, sivrisinekler sevmez. Sıtmalı yerlerde evlerin çevresine çam ağacı dikmek, alınabilecek önlemlerden birisidir (Ünalın, 1946, s. 162).

4. SITMA HASTALIĞI TEDAVİSİ

Sıtma tedavisinde modern tıp uygulamaları olarak kinin ve atabrin ilaçlarından faydalanılmıştır. Halkta bu ilaçlara karşı çeşitli tutum ve anlayış geliştiği görülmektedir. Kinin, bitkilerden elde edilirken 1943 yılında kimyasal olarak üretilmeye başlanmıştır. Ülkemizde kinin hapları mavi, pembe ve beyaz renklerde üretilmiştir. Yaygın olarak kullanılmasa da kinin iğnesi de vardır (Ünalın, 1946, s. 42-48). Kinin, halka ücretsiz ulaştırılmıştır. Devletin sağladığı ilaç dışında alternatif bir ilaç yoktur.

Kinin ilacının koruyucu ve tedavi edici özelliği vardır. Yaz geldiğinde Çukurova köylerinde ebeler ev ev dolaşarak kinin ilacı dağıtır. Hasta olan yetişkin ve çocuklara farklı sayılarda hap verilir. Ebe, kontrol amacıyla her gün sıtma olan kişinin evine gider. Hapını içirerek tutanağa imzasını atar. Ebelere; eşleri, köy/mahalle öğretmenleri ve muhtarlar eşlik ederek yardımcı olmuşlardır (KK-2).

Âşık Halil Karabulut, 1945 yılında yazdığı Sivrisinek Destanı'nda kinin ilacının sıtma hastalığını yok etmede çok etkili olmadığını, gebeliklerin düşükle sonuçlanabildiğini ifade eder:

“Sıtmanın ilacı kinin,
İyileşmez yutsan binin,
Bazen düşebilir cenin,
Boşa çıkar hep istekler.” (Sakaoğlu, 2002, s. 439).

Ünalın'ın ifadesiyle; “Kininin çocuk düşürmesi lafı bir hikâyedir” (1946, s. 75). Arşiv belgelerine göre, Adana ve çevresinde sıtmayla mücadelede olumlu sonuçlar alınmasıyla halkın memurlara olan güveni artmış; doğum oranları artarken çocuk ölümleri de azalmıştır. Bu durum halk arasında kininin zürriyeti çoğaltan bir ilaç zannedilmesine neden olmuş ve “çocuk ilacı” olarak talep edilmeye başlanmıştır (Tekir, 2017, s. 410). Bunun yanında kinin; ağızda acılık, kulak çınlaması ve baş ağrısı yapabilmektedir (Ünalın, 1946, s. 167).

Sıtma tedavisinde atabrin de kullanılmıştır. 1933 yılında Kozan'ın Acarmantaş köyünde doğan Yılmaz Çetin'in verdiği bilgiye göre, senede bir defa muhtarlara Atabrin⁶ isimli sarı bir hap verilirdi. Bu hapı içenlerin gözlerinin beyazı sapsarı olurdu. Bu hap; sıtma mikrobu yok etmez, etrafını sararak birkaç gün etkisiz hâle getirmiş (Çetin, t.y., s. 83).

Kinin dışında, halk arasında sade rakının da sıtma hastalığını tedavi ettiği söylenir. Kinin ilacı içip yan etkilerini görenler ve ilacı içmek istemeyen gebe kadınlar bir fincan sade rakı içerek hastalıktan kurtulmaya çalışırlar (KK-7). Ünalın'a göre (1946, s. 108) halk arasında söylenen; “Sıtmalı yerlere gidenler alkol alırlarsa hastalığa yakalanmaz.” rivayeti doğru değildir.

Çukurova bölgesinde sıtma hastalığı tedavisinde halk hekimliği ve halk inanışları bağlamında çeşitli uygulamalara da başvurulmuştur. Muska yazdırmak, ağaç kovuğundan

⁶ II. Dünya Savaşı yıllarında sentetik bir ilaç olan atabrin geliştirilmiştir (Nikiforuk, 2020, s. 45). Ülkemizde 1944 yılından itibaren bu ilacın dağıtımına başlanmıştır (Aydın, 1994, s. 54).

geçirmek, ocak ve ziyaretlere gitmek inanış temellidir. Dilek'in (2020, s. 71) tespitlerine göre, Şamanik Türk inançlarında hastalıkların sebebi belli bir ruha dayanır. Hakaslar; kızamık, çiçek ve sıtma hastalığını misafirler olarak da adlandırırlar.

Halk arasında, sıtmaya yakalanmamak için muska, sıtma muskası, yazdırılır (KK-5). Hocalara yazdırılan muska, boyna takılır (Ünalın, 1946, s. 1). Davutluoğlu (2011, s. 437), Çukurova'yı anlattığı eserinde Çivili, Mulla Fakı'ya şöyle der: "Pekiye öyle olsun. Geçen bizim avrada yazdığım sıtma muskası var ya. Seni onun için bağışladım. Yahu o muska bizim avradın sıtmasını kerpiç gibi kesti." cümlelerine yer verir.

Sıtma hastalığını muska yazdırarak tedavi etme uygulaması, halk edebiyatı ürünlerinden fıkraya da konu olmuştur. Adana'nın Saimbeyli ilçesinden derlenen "Sıtma" adlı fıkrada bu hastalığın yaygın ve tedavisinin zor olduğu ifade edilmiştir. Sıtmaya yakalanan kişi muska yazdırarak tedavi olmaya çalışır ve hastalıktan kurtulur. Gavur Ali'ye yazdırılan muskada, "Ulan sıtma/ Ben gidene kadar bu iti tutma/ Ben gittikten sonra/ İstersen tut istersen tutma" yazılır. Bunun üzerine sıtmadan kırılan köylüler gerçek bir imamın yanına gittiklerinde ondan, "Ben sıtmanın duasını bilmiyorum." cevabını alırlar. İmam, muskada yazılı olanları köylülere okur (Tarhan, 2020, s. 317). Özet olarak aktardığımız bu fıkrada Gavur lakaplı sahte hoca, sıtmayı muska yazarak tedavi etmeye çalışırken gerçek imam böyle bir uygulamayla karşılaşmadığını söylemektedir. Köylüler (çoğunluk), fıkra kahramanının (bir kişi) gittiği hocaya değil gerçek bir hocaya başvurarak sıtmanın muska ile tedavi edilip edilmeyeceğini sorgulamaktadır. Sıtma hastasının nasıl tedavi edildiği bilgisi fıkrada yer almamıştır. Dolayısıyla sıtmanın muska ile tedavi edilemeyeceği sonucu, işin içine mizah katılarak vurgulanmıştır.

Çukurova bölgesinde sıtmanın tedavi şekillerinden biri de sıtmanın ağaç kovuğundan geçirilmesidir. Davutluoğlu, bu konuda "İbiş Ali'nin Çınarı" efsanesini aktarır. Aşiretler arasında bilinen bu çınar, Kesmeli Yaylası'nın deresi geçildikten sonraki yokuşun ortasındadır. Efsane şöyle ortaya çıkmıştır:

"Tarihin birinde İbiş Ali'yi sıtma tutar. İbiş Ali zongur zongur üşüyor. Dişleri takır takır, çenesi feldir feldir ediyor. Biraz sonra bir yangın çöküyor. İbiş Ali kendini oluğun önüne atarak 'yandım Allah, yandım Allah!...' diye feryat ediyor. Mulla Fakı'nın babası Koca Mulla 'Ali gel, şu çınarın kovuğundan geç; sıtma hemen geçer.' diyor. İbiş Ali de çınarın kovuğundan geçiyor. Olacak ya, bu geçiş İbiş Ali'nin sıtmasını kerpiç gibi kesiyor. Taa o zamandan beri bu çınara 'İbiş Ali'nin Çınarı' denir." (Davutluoğlu, 2011, s. 458).

Sıtma tedavisi için Adana'nın Kütüklü köyü yakınlarında bulunan Cabbar Dede Ziyareti'ne gidilir (Çağınlar, 2013, s. 121, 122). Sıtma hastalığına yakalananlar tedavi amacıyla sıtma ocağına götürülür. "Adana'da, Mersin'in Tarsus ilçesi ile Osmaniye'ye bağlı Toprakkale ilçesinde ocaklı, hastanın koluna ince bir iplik bağlar, üzerine de üç düğüm atar. İpliğin çürüyüp kendiliğinden düşmesiyle hastalığın geçeceğine inanılır." (Çıblak, 2015, s. 207).

Sıtma olan kişi yere yatırılır. Kendine değil de yanlarına sertçe vurularak "Sıtma çık, sıtma çık" denir (KK-4). Silifke'de sıtma hastalığı tedavisi için ocağa gidilir. Ocaklı kişi, hastanın üzerine bir bez örter, karnının üzerine bir tahta parçası olan senit yerleştirir ve bu senidin üzerine bir keçi dalağı koyarak bu dalağı balta ile ortadan ikiye keser yahut

bıçağın tersi ile üç defa bu dalağı parçalar. Bu dalak kuruması için uygun bir yere asılır. Dalak kurduğunda sıtma hastalığının geçeceği düşünülür (Ağcalar, 2009, s. 191). Sıtma hastalığında dalak şişer, bu büyüsel uygulama ile dalak normal hâle getirilmeye çalışılmaktadır.

Kadirli’de; sıtma tutan kişi, suyu soğuk olan bir dereye atılır (Aşçı, 2022, s. 156). Bu uygulama sıtmanın ateşli bir hastalık olmasıyla ilgilidir. Böylece ateş düşürülmeye çalışılmaktadır.

1950-1960 yıllarında sıtma ve sarılık hastalıkları yaygındır. Çocuklar banyo yaptırılırken son kalan su;

“Arılık duruluk,
Sıtmalık, sarılık
Hepsi bu sulara gitsin” duası söylenerek dökülürdü (KK-6).

Yaz aylarında yayladan Çukurova’ya gidip gelene sıtma olmasın diye tereyağı ısıtılır pekmez ile karıştırılıp içirilir (KK-3). Yaz aylarında sıtma yapar diye yumurta yenmez (Çetin, t.y., s. 83).

Sıtma tutanlar yaylaya giderler, diğerleri gelir. Bu işi nöbetleşe yaparlar (Davutluoğlu, 2011, s. 516).

Kozan ve Kadirli’de, sıtma olanlar deriye çekilir. Keçi ya da koyunun derisi tuluk olarak yüzülür. Hasta çıplak olarak deriye sarılır. Üzerine de yorgan örtülen hasta, terletilerek tedavi edilmeye çalışılır (Çetin, t.y., s. 111).

“Sarı renkte temiz bezlere bal dökülür ve bu bezlerle vücudun her tarafı sarılır, tuğla ve sıcak su ile hasta terletilir.” (Yalman 2000, s. 291).

Yörüklerde sıtmaya yakalanan kişiye sıtma otu kaynatılarak suyu içirilir. Ateşinin düşmesi için ıslak soğuk havluya hastanın soğuması sağlanır (Tat, 2021, s. 78).

Osmaniye yöresinde sıtma tedavisinde; çakırdikeni, yavşan, nane, arpa, sakızlık, bohça çiçeği, devetabanı bitkileri kullanılır (Karakaş, 2016, s. 86).

Osmaniye’nin Hasanbeyli ilçesinde, “Sıtma hastalığı olanlara deri çökeleği yedirirler veya tarhana çorbası içirirler. Ayrıca ateşi düşmesi için kara belerler.” (Dinç, 2021, s. 151).

Hastalığın tedavisi için sıtma pınarı adı verilen şifalı sulardan içenler, suyuyla banyo yapanlar olur. Andırın’a bağlı Kargaçayırı köyünde Sıtmalı Mahallesi vardır. Köyün yakınlarında sıtma pınarı bulunmaktadır (KK-8). Ateşli hastalıkların tedavisinde etkili olduğu söylenen bir başka sıtma pınarı da Ceyhan’ın İsalı köyündedir (KK-9).

Bebeklerin ve çocukların sinek ısırığı yarasına, mikrobu alması için ezilip toz hâline getirilen göğ taşı tozu konur. Mavi renkli bu taş, yara yerinde çürümelere ve kalıcı izlere neden olur (KK-10).

SONUÇ

Sıtma hastalığı, tarih boyunca birey ve toplumlar üzerinde olumsuz etkilere yol açmıştır. Nüfus sayısı, nüfus yoğunluğu, kalıcı ya da mevsimsel nüfus hareketleri, yerleşim yeri seçimi, iş hayatı ve günlük yaşamı üzerinde etkili olmuştur. Sıtma hastalığı zaman içerisinde teşhis edilip tedavi edici ilaçlar bulunsa da risk oluşturmaya devam etmekte ve takip edilmektedir.

İnsan sağlığı üzerinde kalıcı etkiler bırakabilen, tedavi edilmediğinde ölümlerle sonuçlanabilen bir hastalık olan sıtma, Çukurova bölgesi insanını oldukça etkilemiş ve halk edebiyatı ürünlerine konu olmuştur. Sıtmadan ölenler için ağıtlar yakılmış, kötülük yapanların sıtmaya yakalanması için beddualar söylenmiş; sivrisineklerden şikâyet, yerleşim yerlerine yakın alanlarda çeltik ekiminin zararları, sıtmanın nüfus sayısını azalttığı, yaşam kalitesini düşürdüğü gibi konular halk şiirinde işlenmiştir. Sıtmayla ilgili gerçekler atasözlerinde ifade edilmiş, mecaz anlam kazanarak deyimleşmiştir.

Devlet; sıtma hastalığıyla mücadele edebilmek için çeşitli birimler oluşturmuş, özel olarak sağlık çalışanları görevlendirmiş, ilaç tedarik edip halka ulaştırmıştır. Sağlık kuruluş ve çalışanlarının yetişemediği yerde halk, hastalığın tedavisi için kendince çözüm arayışına girmiştir. Halk hekimliği bağlamında büyüsel işlemlere başvurma, şifalı bitki ve sulardan faydalanma, ocaklara ve ziyaret yerlerine gitme gibi geleneksel yöntemleri uygulamıştır. Bunların yanında, deneme yanılma yoluyla da yeni çözümler üretmiştir.

Sıtma, modern tıbbın geliştirdiği ilaçlarla tedavi edilebilmiştir. Hastaların ilaca ulaşabilmesi devlet eliyle, devletin görevlendirdiği kişiler aracılığıyla gerçekleşmiştir. Böylece; halkın modern tıba, ilaçlara, bunları sağlayan resmî kurumlara ve ulaştırılan devlet görevlilerine olan güveni artmıştır. Hastalığın tedavisi konusunda uygulanıp sonuç alınamayan geleneksel uygulamalar, tarihsel süreç içerisinde zayıflamış ya da unutulmuş kaybolmuştur.

Modern tıp uygulamaları öncesinde/ dışında halkın da hastalıklara karşı kültürel kalıpları oluşmuştur. Hastalığı adlandırma, tarif etme ve tedavi sürecinde halk felsefesini görmek mümkündür. Ülkelerin, sağlık politikalarını belirlerken başarılı sonuçlar elde edilebilmesi için halkın bu konudaki felsefesini ve kültürel birikimini dikkate alması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Ağcalar, A. (2009). *Silifke halk kültürü araştırması*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Akbaba, M. (1978). *1970-1977 yıllarında Adana ilinde sıtma epidemisi ve bu epidemiyi etkileyen faktörler*. Yayımlanmamış tıpta uzmanlık tezi, Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi, Adana.
- Akbaş, A. (2012). *İşgal çantası. Cebelibereket müftüsünün anıları*. Ankara: Neyir Matbaacılık.
- Akdur, R. (2004). *Sıtma temel bilgiler*. Ankara: Palme Yayıncılık.
- Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde atasözleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.

- Arı, N. (2021). *1950'li-60'lı yıllarda Osmaniye'de çocuk olmak*. Osmaniye: Hasret Matbaası.
- Aşçı, H. (2022). *Kadirli halk kültürü araştırması*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Osmaniye.
- Aydın, E. (1994). *Halk sağlığı yönüyle Türkiye'de sıtma savaşı*. Yayımlanmamış tıpta uzmanlık tezi, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Ankara.
- Aydın, E. (2017). Türkiye'de sıtma savaşı ve sıtma savaş örgütünün tarihi. *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma* (Köse, Ş. vd., Ed.), (ss. 161- 195) Ankara: Gece Kitaplığı.
- Başgöz, İ. (2003). *Karac'oğlan*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Başgöz, İ. (2017). *Gemerek nire Bloomington nire-hayat hikâyem*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Can, İ. (2018). *Kadirli bohçası*. Adana: Ekrem Matbaası.
- Cumbur, M. (2001). *Karacaoğlan*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Çağınlar, Z. (2013). *Adana halk kültüründe efsaneleriyle yatır-türbe ziyaret inancı*. Ceyhan Belediyesi Kültür Yayınları.
- Çakmak, F. (2017). Türkiye Büyük Millet Meclisi zabıtlarına göre Türkiye Cumhuriyeti'nin sıtma savaşı (1920-1946). *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma* (Köse, Ş. vd., Ed.), (ss. 421-461) Ankara: Gece Kitaplığı.
- Çetin, Y. (t.y.). *Çocukluğumda Kozan ve Kadirli*. İstanbul: Ufuk Matbaası.
- Çıblak, N. (2005). Çukurova'da Halk hekimliği ve ilgili uygulamalarda eski Türk inançlarının izleri. *Türk Kültürü*, 507-508, 199-214.
- Davutluoğlu, İ. K. (2011). *Çukurova'da bir alabohça* (Sayman, F., Dzl.). Adana Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Dilek, İ. (2020). Kült kavramı ve söz kültürü. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 95, 47-77.
- Dinç, H. (2021). *Osmaniye/ Hasanbeyli halk kültürü araştırması*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Osmaniye.
- Erkoçak, M. (1998). *Osmaniye yöresinde ağıtlar, türküler*. Osmaniye: Osmaniye Belediyesi Kültür Yayınları.
- Fraylıç ve Ravlıg (2008). *Türkmen aşiretleri*. (Cin, A. vd., Haz.). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- <https://mardinism.saglik.gov.tr/TR,69342/dunya-sitma-gunu.html> (Erişim: 27.04.2020).
- <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim: 30.04.2023).
- İşlek, B. (2009). *Tekeden teleme çalmak*. İstanbul: Çatı Kitapları.

- Karakaş, A. (2016). *Değişim sürecinde Osmaniye halk hekimliği*. Adana: Karahan Kitabevi.
- Kemal, Y. (2007). *Sarı defterdekiler* (Kabacalı, A., Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık.
- Koç, E. (2008). *Osmaniye'nin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı*. Adana: Nobel Yayın & Dağıtım.
- Küçük, İ. (2010). *Halet Abla destanı*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Nikiforuk, A. (2020). *Mahşerin dördüncü atlısı-salgın ve bulaşıcı hastalıklar tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özçelik, M. (2004). *Âşık Deli Hazım*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Sakaoğlu, S. (2002). *Kadirli Kadırlılı Âşık Halil Karabulut-destan destan üstüne*. Sumbas Kaymakamlığı.
- Sarıköse, S. T. (2021). *XIX. yüzyılda Çukurova'da doğal afetler ve salgın hastalıklar*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Şerafeddin Mağmumi (2001). *Bir Osmanlı doktorunun anıları-yüz yıl önce Anadolu ve Suriye* (Kayra, C., Çev.). İstanbul: Büke Yayınları.
- Tarhan, E. (2020). *Adana'da anlatılan fıkraların mizah teorileri, bağlam, işlev ve yapı bakımından incelenmesi*. Yayımlanmamış doktora tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Tat, A. B. (2021). *Yörük kültürü araştırması*. Yayımlanmamış lisans tezi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Osmaniye.
- Tekir, S. (2017). Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de sıtma ile mücadele faaliyetleri (1923-1930). *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma* (Köse, Ş. vd., Ed.), (ss. 397-420) Ankara: Gece Kitaplığı.
- Tuğluoğlu, F. (2008). *Türkiye'de sıtma mücadelesi (1924-1950)*. *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 32(4), 351-359.
- Ünalın, A. (1946). *Sıtma-sıtmalı yerlerde çalışan ve yaşayanlara pratik bilgiler*. İstanbul Hüsnütabiat Basımevi.
- Veliçeoğlu, R. (2017). *Saçıkara Yörükleri'nin yakın tarihi*. Ankara: ÖZ-GEM Matbaacılık Ltd. Şti.
- Yalman (Yalgın), A. R. (2000). *Cenupta Türkmen oymakları C. I.* (Emir, S., Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Yurtsever, C. (2016). Kadırlı'de Akçasaz Bataklığı'nın sosyal olaylara etkisi. *Stratejik Kalkınmada Kent Değerleri Sempozyumu 3-5 Mayıs 2016 içinde* (ss. 447-455), Osmaniye.

Yücel, A. (1982). Türkiye’de sıtma savaşı. *Türkiye’de Atatürk Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş Toplantısı* içinde (ss. 44-53). İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları.

Sözlü Kaynaklar

- KK-1: Veli Aba, 1957-Konya/Kadınhanı/Saçıkara köyü doğumlu, üniversite mezunu ile 17.03.2011’de Osmaniye’de yapılan görüşme.
- KK-2: Seval Tonbalak, 1955-Erzin/Gökdere köyü doğumlu, lise mezunu emekli ebe ile 03.02.2005’te Osmaniye’de yapılan görüşme.
- KK-3: Baki Teke, 1950 Osmaniye/Zorkun Yaylası doğumlu, üniversite mezunu esnaf ile 18.05.2004’te Osmaniye’de yapılan görüşme.
- KK-4: Osman İla, 1956 Osmaniye/Türkmen Beldesi doğumlu, lise mezunu emekli ile 20.10.2020’de Osmaniye’de yapılan görüşme.
- KK-5: İbrahim Tonbalak, 1953-Erzin/Gökdere köyü doğumlu, ön lisans mezunu emekli ile 17.03.2023’te Osmaniye’de yapılan görüşme.
- KK-6: Ali Köşker, 1952-Düziçi doğumlu, lise mezunu emekli öğretmenle 26.01.2021’de yapılan görüşme.
- KK-7: Kamil Yanar, 1941-Kadirli doğumlu, ilkokul mezunu emekli ile 29.01.2021’de yapılan görüşme.
- KK-8: Mehmet Kura, 1966-Andırın/Kargaçayırı köyü doğumlu, ilkokul mezunu emekli ile 13.02.2022’de yapılan görüşme.
- KK-9: Yusuf Uray, 1944-Ceyhan/İsalı köyü doğumlu, ilkokul mezunu çiftçi ile 15.05.2023’te yapılan görüşme.
- KK-10: Fatma Doğar, 1942-Darende doğumlu, ilkokul mezunu ev hanımı ile 08.06.2023’te Osmaniye’de yapılan görüşme.

MALARIA DISEASE IN ÇUKUROVA FOLK CULTURE

ABSTRACT

The emergence and course of diseases have decisive effects on the socioeconomic and cultural structures of societies. Although the developments in the field of modern medicine have gained a global dimension and increased, the approach to diseases in folk culture has become traditional in time. The public is exposed to diseases before it is detected in the laboratory environment and before the definitive result is reached for its treatment. In addition to those who work in the field of medicine, the public also names and describes the disease according to their own culture and experience and struggles to overcome it with traditional treatment methods. Herbal remedies for various diseases, praying, writing amulets, benefiting from healing waters, visiting holy places and going to quarries are ready-made patterns that people preserve in their culture. In addition, individual solutions produced for the treatment of the disease can be transformed into social-scale practices by spreading in the oral culture environment. By trial and error method, they are kept alive or abandoned after reaching the conclusion that they are useless. Advances in medical science and the pharmaceutical industry also cause positive changes in the attitude of the public. When the disease cannot be eradicated with modern medicine, traditional practices can be continued simultaneously. Çukurova has been a region where malaria has been seen throughout history. The disease spread easily and quickly with factors such as summer heat, vegetation, water resources, and land structure. The people, who lead a nomadic life depending on animal husbandry and move away from the region during the summer months due to transhumance activities, have survived to a certain extent from catching malaria. In addition, with the development of agriculture, especially cotton and paddy plantings, malaria increased in parallel with the number of workers in the summer months. Eucalyptus was planted to dry the marsh and reed areas that cause mosquitoes in the region, and the areas where these trees were planted were called very malarious. These improved areas have become agricultural and residential areas over time. Although there is no malaria disease today, the mosquitoes that cause this disease continue to appear and cause discomfort in the summer months. Malaria fact is in the memories; folk poetry, legend, folk tale, lament, anecdote, proverb, etc. are the subject of folk literature products and thus continue to live by being transferred to future generations. In the article, malaria is discussed in terms of folk culture; The data obtained from Çukurova region were classified and evaluated by literature review and field research methods. Thus, it has been tried to understand the approach and attitude of the people towards the diseases based on the example of malaria.

Keywords: Çukurova, malaria, mosquito, folk medicine, folk beliefs.